

ЗОБРАЖАЛЬНА ДОВЕРШЕНІСТЬ І ПОВНОТА ПОЕТИКИ ПОВІСТІ М. СТЕЛЬМАХА «ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ» (НА МАТЕРІАЛІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗВОРОТІВ)

Марина ТУНИЦЬКА, доктор-конференціар,
Бельцький державний педагогічний університет «Алеку Русо»

Abstract: *The article explains and motivates the meanings of phraseological unites in the M. Stelimah's story «Гуси-лебеді летять».*

Keywords: *phraseological unit, individual style, stylistic role in the story.*

Художній текст фокусує в собі естетичну енергію автора. На написання твору, за визнанням автора, його надихнула «чарівна пісня «Гуси-лебеді» (7), але відчутна фольклорна присутність у повісті (простежується на всіх рівнях тексту).

Піднесено-таємнича тональність домінує у творі М. Стельмаху з першого до останнього рядка, і не тільки навколо кожного читача *«починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає... в уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...»* (6).

Фразеологізм *вкладає в уста*, використаний автором, сприяє таємничості, загадковості всього вислову. За словником, цей фразеологізм має значення: «у висловлюваннях своїх героїв проголошувати певні ідеї, виражати думки, переконання і т. ін.» (6; т. 1, 490). Однак письменник надає цьому сталому виразу урочистості, секретності, незвичайного впливу завдяки оточенню, контексту, продемонстрованому нами.

Цікаво також, що казкова атрибутика зумовлює зміст і характер епізодів, які стосуються описів реального пореволюційного українського села. Наприклад, зустріч Михайлика з завжди веселим і оптимістично налаштованим дядьком Миколою, *«який ніколи не впадав у журбу, а навпаки, любив так похвалитися, щоб іще хтось не крізь смуток дивився на світ»* (16).

◇ *Впадати в журбу* – мати важкий настрій, журитися, переживати, похнюпитися. Зауважимо, що цей фразеологізм створено письменником за аналогією до сталих виразів: *впадати на думку, впадати в голову, впадати в дитинство, в крайнощі, в непам'ять, впадати в пасію (гніватися), впадати в душу, в око, впадати в гнів* (9; кн. 1, 146).

◇ *Дивитися на світ ясними очима* – позитивно сприймати навколишню дійсність (9; кн. 1, 237). М. Стельмах вдається до зміни усталеного фразеологізму і трансформує його *«дивитися на світ не крізь смуток»*. Адже це співвідноситься з реальним станом селянина того часу.

Мовлення дядьки Миколи густо пересипане прислів'ями та приказками народнорозмовного характеру. Нестатки він сприймає з гумором. Не вродило жито, а дядько відповідає: *«Хіба я винен, що погода не послухалась Бога й мене? Через неї не дібрав я трохи зерна, так зате полова яка: хоч сам їж, хоч посоли і попадю годуй!... А щоб тебе та бодай тебе, – відповідала на його жарти жінка»* (16). Підкреслені вирази є аргументом наших тверджень. Фразеологізм *бодай тебе (вас, їх)* уживається для вираження здивування, захоплення (9; кн. 1, 43).

Звертаючись до оповідача, тобто Михайлика, дядько Микола влучно вплітає в своє запитання фразеологізм:

«– Ти чого, підпомагачу, *зуби шкіриш?*...»

– *А що я тобі кавав? – насочуються сміхом вуса і кирпа дядька Миколи»* (17).

Подаємо за словником значення ФО.

◇ **Вишкіряти (шкірити, щирити) зуби** – зневажл. 1. До кого і без додатка. Сміятися. 2. Робити грізний вигляд. 3. Злісно накидатися на кого, що-небудь, чинити опір комусь, чомусь, виступати проти когось, чогось. У тексті фразеологізм вжито в першому значенні.

◇ **Насочуються сміхом вуса і кирпа** – є новоутворенням автора за аналогією усталеного виразу .

◇ **Сміх бере, розібрав, узяв** (9; кн. 2, 834).

Отже, зустріч з дядьком Миколою призводить до того, що над хлопчиком «знов <...> **майнуло чародійство казки**» (17).

Фразеологізм ◇ **майнуло в голові** автор трансформує, занурюючи читача в казковий світ ◇ **майнуло чародійство казки**. При цьому відбувається розширення, тобто експансія усталеного виразу.

Під час читання дядьком Миколою татового листа Михайлика **розбирає сміх**, однак, щоб показати прихованість сміху, автор вдається до оновлення фразеологізму «Я дуже радію, що мій тато живий, але коли читається, кому **передати поклони до самої сирій землі, мою радість підмиває сміх**» (18). Субституцією постає фразеологізм ◇ **уклонятися до землі** – кому. Низько схилитися, виражаючи пошану (9; кн. 2, 912). Тут письменник вводить свої слова – **передати поклони** і додає слово **сирій**.

Народнорозмовною приказкою в тексті листа є «**Хай легко йому живеться і хліб жується**» (19).

Щоб надати урочистості моменту, коли читається лист від батька оповідача, М. Стельмах послуговується книжним варіантом ФО. «Тому і я, **зітхнувши, стуляю уста і теж починаю похитувати головою**» (19).

◇ **Затуляти (закривати, замикати, затикати, зашивати і т. ін.) рота (рот, уста, пельку і т. ін.)** – 1. Замовкати. 2. Кому. Примушувати кого-небудь замовкнути, не давати змоги висловлюватися (9; кн. 2; 319). Автор вдається до словотворчої зміни дієслова, замість розмовного префікса **за-**, послуговується нейтральним – **с-** : **стуляю уста**.

Завдяки дідові й матері маленького героя природний цикл загалом, зокрема прихід весни і літа, персоналізується в образі чарівника. Доведемо сторінками тексту. «Мені хочеться **полетіти за лебедями... І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням**» (6).

Усталений фразеологізм ◇ **обгортати (огортати) душу (серце) тугою, сумом, смутком** – викликати переживання, душевні страждання, неспокій і т. ін. (9; кн. 2; 564) – обростає новим смислом і надає висловлюванню неабиякої емоційної наснаги.

Радісна зустріч з природою навесні супроводжується навіть витанцюванням Михайлика та його друга Петра. «**Річка ще спить собі, а струмки вже б'ють у бубни... Петро вибиває ногами гопака**».

ФО ◇ **вбивати тропака (гопака)** – завзято танцювати (9; кн. 1; 79).

Спостереження хлопців за змінами в лісі дозволяють їм побачити, як... «**очікуючи весну, гомонить душа лісу**» (21).

Автор видозмінює відомий фразеологізм ◇ **душа співає**. Хто-небудь перебуває в дуже доброму, радісному настрою (9; кн. 1; 280). Додавши іменник «**лісу**» до ФО, М. Стельмах одухотворює цю велику площу землі, зарослу деревами і кущами, а відчуття радісного настрою передає дієсловом «**гомонить**» – тут образне значення – видає незрозумілі звуки, шумить.

Індивідуальним новотвором щодо усталених виразів, якими персоналізується природа, постає вираз у реченні: «**Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя!**» (22).

Літо творить диво на світанні, а тому коли *«літечко торкнулось руками до ягід, (то) вони почали паленити»* (59). Зрештою, навіть у вітрякові, який стоїть посеред поля, автору ввижається *«селянська птиця-казка...біля самого неба вітряки намотували на свої крила бабине літо і час»* (63).

◇ **Бабине літо** – 1. Теплі, сонячні дні на початку осені. 2. Павутиння, що літає в повітрі в теплі осінні дні (9; кн. 1; 442). Письменник поширює фразеологізм іменником **час**, від чого надає ще більшої таємниці вітрякові, який ховає спомини деяких подій.

І хоча казка раз за разом *«знову відпливає»* від Михайлика, проте жодна, навіть найболючіша і найдраматичніша реальність не здатна остаточно подолати чарівність фантастично-казкового способу сприйняття діяльності, яка твориться у дискурсі М. Стельмаха і в цьому йому допомагають також одиниці вторинної номінації – численні фразеологізми.

Не можна не звернути уваги і на те, що й соціальна реальність українського села початку 20-х рр. ХХ ст., яку автор описує ретроспективно, також ідеалізується. Наприклад, один з Михайликових односельців на ім'я Порфірій через несправедливі і жорстокі дії продзагону, що реквізував у нього вирощений важкою – навіть можна було б сказати – страдницькою працею хліб, подався до банди. А потім з повинною прийшов до голови комбіву дядьки Себастьяна. Вони колись сиділи за однією партою в школі. Сцена цієї зустрічі та спогади набувають емоційного накалу завдяки доречно використаним ФО. Доводимо текстом. *«Продагенти обізвали його (Порфірія) чмурем і почали погрожувати оперативною трійкою, яка в ті часи на місці чинила суд і розправу»* (99).

◇ **Чинити суд** – Судити, розправлятися (6; т. 4; 823). Автор вдається до розширення усталеного виразу, додаючи лексему **розправу**, чим виокремлює жахи тоталітарної системи.

Діалог також яскравіє ФО.

« – **Не печи хоч ти мене, Себастьяне...**

– **Хай тебе чорти на тім світі печуть!**

– *Надивився я на тих, хто вміє пекти душу. На це не треба великого розуму...* (100).

◇ **Пекти душу (серце)** – Завдавати кому-небудь великих моральних страждань; мучити, непокоїти (6; т. 4; 610).

◇ **Хай тебе чорти на тім світі печуть** – Вживається для передачі зневажливого ставлення до когось, чого-небудь, втрати будь-якого інтересу до когось, чого-небудь, крайнього невдоволення кимсь, чимсь (6; т. 4; 838).

◇ **Великого розуму** – Дуже розумний (9; кн. 2; 760).

У першому реченні діалогу М. Стельмах вдається до еліпсу, проте у подальшій репліці впливає ФО повністю. В останньому реченні відбувається авторський новотвір фразеологізму: **На це не треба великого розуму** – тобто не треба бути дуже розумним. Подальша розмова також включає сталі вирази.

« – **Пиши, що не будеш брати участі в політиці...** – *Скільки я передумав про Чека. Скільки одна згадка про нього каламутила душу...*» (101).

◇ **Брати участь** – Бути учасником чого-небудь (6; т. 1; 182).

◇ **Колотити душу** – Викликати злість, роздратування, обурення, збентеження (9; кн. 1; 387).

◇ **Каламутити воду** – 1. Вносити розлад, неспокій. 2. Підбурювати, підмовляти кого-небудь до якихось дій (9; кн. 1; 362).

Ми проілюстрували наявність у словнику двох фразеологізмів на позначення роздратування, збентеження, неспокою. В аналізованому творі постає контамінова-

ний фразеологізм, тобто об'єднання частин із зазначених виразів у словнику, отже в автора: *каламутити душу*.

Нарешті, останній фразеологізм сцени зустрічі.

« – Ой, полегшало, *ніби гора звалилася з пліч!* – *підіймає вгору ковшисті руки Порфирій*» (102).

◇ *Як (ніби, немовби) гора з плечей (пліч) звалилася* – У кого-небудь відпали турботи, не стало сумнівів, важких обов'язків, полегшився тяжкий душевний стан (9; кн. 1; 188).

Дядько Себастьян дозволив Порфирію без наслідків повернутися до вільної хліборобської праці. І самому Порфирію у це було важко повірити, проте його історія завершилася щасливо, тому, певно, її і було розказано. Адже історії відомі про катування влади над «селянами-куркулями».

Автор розповідає в іронічний спосіб про підступного і відрозливого «добродія» Юхрима Бабенка, який також одержав від дядьки Себастьяна по заслугі. Щоправда, йдеться не про насильство, а про дискурсивне і літературне встановлення справедливості. Отож Бабенко звернувся до Себастьяна з вимогою надати йому характеристику, що дозволила б Юхриму зайняти хоч якусь начальницьку посаду. Втім, голова комбіву не розгубився і не тільки написав у характеристиці правду про цього «розпронесучого сина», а й виявив талант народного епіка. За текстом цього так званого документа, усі охочі могли дізнатися про те, що Юхрим Бабенко у «селі народився, хрестився і виріс, та, натурально розуму не виніс. Основні прикмети даного індивідуума: ледачий, як паразит, брехливий, наче пес, кусючий, мов гад, смердючий, ніби тхір: що видить, те брідить. Основа життя і діяльності його – *на чужому горі попасти в рай і зачинити за собою двері, щоб більше ніхто не потрапив... буде каламутити воду, бо соціально небезпечний*» (107).

Подані приклади і казковий дискурс повісті М. Стельмаха в цілому твориться ним передусім за посередництвом натхненої роботи зі словом, а не через опис подій, останні інколи трансформуються в поетичний зміст. Письменник оновлює, поширивши фразеологізм ◇ *на чужому горі попасти в рай* – отримати насолоду, блаженство, щастя за рахунок чужого горя. Розгорнутим висловлюванням сталим за змістом є: «*На чужому горі попасти в рай і зачинити за собою двері, щоб туди більше ніхто не потрапив*». Чи можна дати більш влучну характеристику?

Отже, дуже важливим виявляється для Михайлика світ людини. Автор насичує уривок художньо-естетичним змістом, коли йдеться про покарання ліричного героя через прогулянку босоніж по морозу і снігу. Хлопця затаврували «*урвиголовою, харцизом, баламутом, опришкою*» (9). ...*Та малий одчайдух «не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра (розуму) бракувало... и дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра...»* (10). Останнє речення складається з десяти фразеологічних зворотів, які є синонімічними і мають суцільне значення – людина позбавлена розуму. Усі фразеологізми належать до розмовних, деякі є фамільярними. Оновленими автором є ФО: ◇ *розум якось втулявся аж у п'яти* і ◇ *на в'язах стирчала макітра*.

Як бачимо, автор напрочуд химерно зображує світ людей. Це вміння малювати за допомогою слів і сталих виразів незвичайні образи гідне подиву.

Казковою тональністю просякнута вся повість М. Стельмаха. Навіть у подіях теж спостерігаємо казково-щасливий фінал. Так, сирота Мар'яна – наймичка у попівсько-

му домі, яка потоваришувала з родиною Михайлика та була дуже сипатичною, веселою, меткою, доброю, в кінці твору з'являється в їхній оселі, аби попрощатися з ними. Дівчина виходить заміж за червоного козака «*Ой гляди, дівчино, перепаде тобі на бублики за ці марципани*» (45). Дівчина пригостила часто родину Михайлика попівськими марципанами. ФО є трансформованою автором. Адже за словником: \diamond **перепадати на горіхи (на гостинці, на галушки)** – діставати покарання, страждати від когось (9; кн. 2; 620).

Новоствореним, тобто авторським є фразеологізм-застереження у тексті щодо майбутнього Мар'яни. «*Коли б їй трапилась хороша пара. А то, не дай бог, попадеться казна-що й розтопче молодий вік, наче квітку на дорозі*» (47).

Так ось, наречений Мар'яни – орденоносець «*три роки в сидлі проїздив*» і через це, мовляв, «*доля і нахилилась*» до нього (128). Усталеним є фразеологізм \diamond **доля усміхнулася (посміхнулася) кому** – для кого-небудь складаються сприятливі життєві обставини; таланить, щастить в житті кому-небудь (9; кн. 1; 261).

Письменник вдається до субституції, замінюючи лексему «*усміхнулася*» більш доречною в описуваній ситуації «*нахилилась*».

Таким чином, сюжет повісті є автобіографічним, в ньому актуалізована модель кола, тобто починається й закінчується повість-казка майже однаково. «*Ми з Любою бачимо, як ... лебеді натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню. І хороше, і дивно, і радісно стає мені*». Таке обрамлення дозволяє узгодити казковий зміст із зображенням за допомогою пам'яті автора нібито реальних подій.

Повість – це симбіоз фольклорних й народницьких традицій з майстерністю автора працювати над словесним матеріалом, зокрема над фразеологічними виразами, здебільшого усно-розмовного характеру. Отже, автор використовує як усталені ФО з оцінним значенням, так і поширені додатковими компонентами, контаміновані одиниці, бінарні утворення, а також замінені іншими словами фразеологізми.

Фразеологічні одиниці – це засіб створення національно-мовної картини світу, адже вони надають можливості осмислити проблеми духовності народу, відтворити особливості національно обумовленого світобачення, тобто виявити риси ментальності українського народу.

Література:

1. Виноградов, В. В., *Стилістика. Теорія поетическої речі. Поетика*, М, ВШ, 1963. С. 18.
2. Виноградов, В. В., *О языке художественной литературы*, М, ВШ, 1973.
3. Лисиченко, Л. Л., *Лексикологія сучасної української мови. (Семантична структура слова)*, Харків, ВШ, 1976, с. 3-51.
4. Матвієнко, А., *Рідне слово*, К, Просвіта, 1994.
5. Мацько, Л. І.; Сидоренко, О. М.; Мацько, О. М., *Стилістика української мови*, К, ВШ, 2003.
6. *Новий тлумачний словник української мови в 4-х томах*, Укладачі: В. Яременко, О. Сліпушко, К.: Аконіт, 1999.
7. Панченко, В., *Гуси-лебеді летять і морози 1921 р*, Дивослово, 1993, № 9, с. 4-8.
8. Стельмах, Михайло, *Бібліотека Шевченківського комітету. Вибрані твори у 2-х томах. Том 2. Гуси-лебеді летять... Повість. Щедрий вечір. Повість*, К, Український письменник, 2003.
9. *Фразеологічний словник української мови у 2-х книгах за ред. Л. С. Паламарчука*, К, Наукова думка, 1993.
10. Франко І., *Із секретів поетичної творчості*, К., 1969.
11. Штейнбук, Ф. М., «Гуси-лебеді летять...» М. Стельмаха в контексті тілесно-міметичного методу аналізу художніх творів // *Вісник Запорізького національного університету. Серія філологічні науки* 276, 2010, № 1.